

ZBYSZKO CHOJNICKI

Koncepcja terytorialnego systemu społecznego

A concept of a territorial social system

Zarys treści: Opracowanie zawiera próbę sformułowania koncepcji terytorialnego systemu społecznego na gruncie systemowego pojmowania świata w ujęciu realnym. Składa się z dwu części: w pierwszej przedstawiono koncepcję systemu w znaczeniu realnym jako podstawowej kategorii ontologicznej, druga zawiera charakterystykę terytorialnego systemu społecznego obejmującą jego podstawowe aspekty: a) skład, b) otoczenie oraz c) strukturę.

Pojęcie systemu i systemowe ujęcie świata

Pojęcie systemu stanowi podstawową kategorię pojmowania świata, jednak różnie definiowaną. Według W. Sadowskiego »intuicyjnie termin „system” skłonni jesteśmy przypisywać nadzwyczaj szerokiej klasie przedmiotów (jeżeli nie w ogóle dowolnym przedmiotom), przy czym pojęcia tego używa się w różnych znaczeniach. Jest oczywiste, że sformalizowane systemy znaków badane w logice i matematyce i np. takie systemy jak żywy organizm lub techniczne systemy sterowania, mają niewiele wspólnego ze sobą, chociaż w pierwszym i drugim przypadku używa się terminu „system”. Z tego względu pojawiają się poważne wątpliwości dotyczące możliwości zbudowania jednego uniwersalnego określenia pojęcia „system”, takiego by można wyprowadzić z niego w charakterze poszczególnych rodzajów systemów i wymieniane systemy znaków, i żywy organizm, i systemy sterowania, a także systemy ekonomiczne, naukę jako system, różnorodne systemy biologiczne na różnych poziomach, systemy społeczne itd.« (Sadowski 1978, s. 93).

Próby sformułowania uniwersalnej definicji systemu zostały zapoczątkowane przez L. von Bertalanffy'ego na gruncie budowy tzw. ogólnej teorii systemów i stały się przedmiotem licznych rozważań i sporów (Bertalanffy 1984; por. również Klir, red., 1976). Różnorodność podejść i definicji systemu sprawia, że dość trudno jest zorientować się w ich odpowiedniości, tym bardziej, że u ich podstaw tkwią określone założenia filozoficzne, które zwykle nie są jednak wyraźnie przedstawione.¹

Nie wdając się w rozpatrywanie problematyki filozofii systemów tj. poglądów na temat ich istoty, ograniczę się do przedstawienia w elementarnym

¹ W. Sadowski (1978, s. 106) zebrał około 40 określeń systemu. Por. również R. L. Ackoff, 1973.

ujęciu koncepcji systemu w znaczeniu realnym jako podstawy dalszych rozważań.

System w znaczeniu realnym można określić wstępnie jako obiekt konkretny lub materialny (rzecz) złożony z innych konkretnych obiektów stanowiących jego składniki (części), które są tak powiązane ze sobą, że tworzą całość wyodrębnioną z otoczenia. Jakkolwiek koncepcja systemu w znaczeniu realnym była przedstawiana przez różnych autorów, między innymi przez O. Langego² i J. G. Millera³, to jednak wyraźnie i konsekwentnie sformułował ją M. Bunge, (1981, s. 25), według którego »system jest realny (materialny) jeżeli i tylko jeżeli jest wyłącznie złożony z realnych (materialnych) części«. Pojęcie systemu w znaczeniu realnym jest w ujęciu M. Bunge'go podstawą pojmowania świata jako „świata systemów” (*a world of systems*) i filozofii nazwanej systemizmem (Bunge 1979; por. także Bahm 1982).

Minimalna charakterystyka systemu wymaga według M. Bunge'go określenia trzech aspektów systemu: 1) składu, 2) otoczenia i 3) struktury. Skład danego systemu jest zbiorem jego części lub składników, otoczenie systemu jest zbiorem obiektów nie stanowiących jego składników, z którymi jednak jest powiązany, a struktura jest zbiorem relacji realnych, a szczególnie powiązań jakie zachodzą między składnikami systemu oraz między nimi a otoczeniem (Bunge 1979, s. 4). Jeżeli za przykład systemu konkretnego przyjmiemy szkołę, to skład tego systemu stanowi zbiór nauczycieli, uczniów i pracowników pomocniczych, jego otoczenie to budynki i urządzenia (otoczenie techniczne), środowisko naturalne, rodzice i władze administracyjne (otoczenie społeczne), a struktura obejmuje relacje nauczania i uczenia, administracyjne i inne.

Bardziej precyzyjne określenie charakterystyki systemu, tj. składu, otoczenia i struktury przedstawia się następująco (Bunge 1979, s. 7). Przyjmijmy, że $\delta = \Sigma$ jest konkretnym systemem, a $A \subset \Theta$ jest pewną klasą rzeczy; wtedy:

(1) A — skład systemu δ w danym czasie t jest to zbiór A — części tego systemu w czasie t :

$$C_1(\delta, t) = \{x \in Ax [\delta]\},$$

gdzie następujące znaki czytamy:

„ $\in$ ” — „jest elementem”,

„ $[$ ” — „jest częścią”,

„ $|$ ” — „taki, że”.

² O. Lange (1962) stosuje terminologię cybernetyczną i nie wprowadza terminu system, lecz układ. Według Langego układ to »zbiór sprzężonych elementów działających« (s. 26), a element działający to »przedmiot materialny, który w określony sposób zależy od innych przedmiotów materialnych i w określony sposób oddziałuje na inne przedmioty materialne. Zbiór innych przedmiotów materialnych nazwiemy otoczeniem danego elementu« (s. 12).

³ J. G. Miller (1969, s. 27) stwierdza, że »system konkretny, realny, czyli rzeczywisty to nieprzypadkowe nagromadzenie energomaterii w pewnym obszarze czasoprzestrzeni fizycznej zorganizowanej w nieprzypadkowy sposób, we współdziałające, wzajemnie powiązane podsystemy lub składniki«.

(2) A — otoczenie systemu δ w czasie t jest zbiorem wszystkich rzeczy rodzaju A nie będących składnikami systemu δ , które oddziałują na składniki systemu δ lub są przedmiotem ich oddziaływania w czasie t :

$$E_1(\delta, t) = \{x \in A \mid x \notin C_1(\delta, t) \wedge (\exists y)(y \in C_1(\delta, t) \wedge (x \triangleright y \vee y \triangleright x))\},$$

gdzie odpowiednie znaki czytamy:

„ $\wedge$ ” — „i” (konjunkcja),

„ $\vee$ ” — „lub” (dysjunkcja),

„ $\exists$ ” — „dla pewnego y ”,

„ $x \triangleright y$ ” — „ x oddziałuje na y ”.

(3) A — struktura (lub organizacja) systemu δ w czasie t jest zbiorem relacji, a szczególnie relacji wiążących (powiązań) zachodzących w czasie t między składnikami systemu δ oraz między nimi a obiektami otoczenia δ :

$$S_A(\delta, t) = \{R_i \in B_A(\delta, t) \cup C_A(\delta, t) \mid B_A(\delta, t) \neq \emptyset \quad 1 \leq i \leq n\},$$

gdzie:

R_i — zbiór relacji realnych,

$B_A(\delta, t)$ — zbiór relacji wiążących określonych na sumie zbiorów

$$C_A(\delta, t) \cup E_A(\delta, t),$$

$B_A(\delta, t)$ — zbiór relacji niewiążących określonych na tej samej sumie zbiorów.

Tak więc minimalny model systemu konkretnego przedstawia uporządkowana trójka (Bunge 1979, s. 8):

$$\Sigma_A(\delta, t) = \langle C_A(\delta, t), E_A(\delta, t), S_A(\delta, t) \rangle.$$

Koncepcja systemu w znaczeniu realnym, tj. systemu konkretnego, przede wszystkim przeciwstawia się pojmowaniu systemu jako zbioru elementów, które można nazwać mnogościowym (Kmita 1973, s. 85).

W ujęciu mnogościowym system jest to układ elementów tworzących pewien zbiór U , przy czym poszczególne elementy U należą do zbiorów $X_1, X_2, \dots, X_n$ zawartych w U , zaś między poszczególnymi elementami U zachodzą relacje $R_1, R_2, \dots, R_m$. Jest to zatem układ o postaci:

$$S = \langle U; X_1, X_2, \dots, X_n, R_1, R_2, \dots, R_m \rangle,$$

gdzie:

U — uniwersum systemu,

zbiór $X_1, X_2, \dots, X_n$ oraz relacje $R_1, R_2, \dots, R_m$ — charakterystyka systemu.

Mnogościowa koncepcja systemu przybiera różny charakter. Na przykład według A. D. Halla i R. E. Fagena (1968) system jest pewnym zbiorem obiektów oraz relacji między tymi obiektami i między ich własnościami, a według M. D. Mesaroviča (1976, s. 248) system stanowi relację określoną na zbiorach abstrakcyjnych. Istotną własnością takiego określenia systemu jest ujmowanie go jako zbioru w sensie mnogościowym.

Jakkolwiek koncepcja mnogościowa systemu jest szeroko rozpowszechniona zwłaszcza w tzw. teorii systemów, to jednak nie wydaje się być właściwa. Ujmuje ona bowiem system jako zbiór, a zbiór jest konstruktem pojęciowym,

a nie rzeczą (obiektom realnym), przy czym na gruncie mnogościowym zbiór interpretuje się jako własność jaka przysługuje obiektom. Na trudności jakie napotyka mnogościowa koncepcja systemu zwraca też uwagę W. Sadowski, stwierdzając: »jedną z podstawowych wad określenia systemu jako zbioru w którym zachodzą pewne relacje jest to, że przy takim określeniu każdy obiekt jest systemem, ponieważ dowolny obiekt można przedstawić jako zbiór elementów pomiędzy którymi zachodzą jakieś relacje« (Sadowski 1978, s. 200).

Koncepcja systemu w znaczeniu realnym odrzuca założenie, że system jest zbiorem czyli konstruktem pojęciowym i przyjmuje, że system stanowi konkretny obiekt (rzecz) złożony z innych konkretnych obiektów jako składników, które są tak powiązane ze sobą, że tworzą wyodrębnioną z otoczenia całość. W takim ujęciu systemy są składnikami rzeczywistości, a nie konstrukcjami pojęciowymi. Koncepcja taka oddaje trafniej pojmowanie systemu przyjęte w naukach przyrodniczych i społecznych niż ujęcie mnogościowe, dlatego była częściej przyjmowana mniej lub bardziej wyraźnie przez przedstawicieli poszczególnych dyscyplin przyrodniczych.

Zastosowanie koncepcji systemu w znaczeniu realnym do identyfikacji i badania różnych konkretnych systemów wymaga przede wszystkim zdania sobie sprawy z charakteru trzech podstawowych aspektów systemu, tj. jego składu, otoczenia i struktury. Posłużę się do tego ustaleniami i określeniami M. Bunge'go (1979, s. 8 i następne).

Skład systemu stanowi zbiór obiektów będących jego częściami czyli jego składnikami. Składniki te są obiektami prostymi czyli niezłożonymi lub systemami. Rozróżnienie to ma jednak istotny sens w ujęciu względnym.⁴ Składniki systemu stanowiące obiekty złożone będące systemami są traktowane w danej klasie lub na danym poziomie systemów jako obiekty proste. Na przykład człowiek jako składnik systemów społecznych jest obiektem prostym, gdyż wchodzi w ich skład jako niepodzielna całość, chociaż jest wysoce złożonym systemem biologicznym.

Otoczenie systemu jest zbiorem obiektów w istotny sposób powiązanych z systemem, co je wyodrębnia z ogółu obiektów nie będących składnikami systemu tj. z uniwersum. Otoczenie systemu tworzą obiekty dwojakiego typu: 1) tego samego co obiekty wchodzące w skład systemu, 2) odmiennego. W pierwszym przypadku otoczenie ma charakter swoisty, w drugim nieswoisty (Cackowski 1974, s. 6). Na przykład dla systemu społecznego inne systemy społeczne są otoczeniem swoistym, a tzw. środowisko przyrodnicze jest otoczeniem nieswoistym.

Struktura systemu obejmuje relacje zachodzące między składnikami systemu oraz między nimi a elementami otoczenia.⁵ Relacje zachodzące między

⁴ W ujęciu bezwzględnym obiektami prostymi są takie obiekty, które nie mają części (składników) z punktu widzenia całej dostępnej wiedzy, np. elementarne cząstki fizyczne.

⁵ Wśród różnych sposobów rozumienia struktury występują dwa główne typy znaczeniowe: relacyjny i przedmiotowy. Relacyjny typ rozumienia struktury występuje, gdy twierdzi się, że pewien system lub układ ma określoną strukturę; tworzą ją relacje zachodzące między elementami systemu lub układu. Z przedmiotowym typem rozumienia struktury mamy do czynienia wówczas, gdy mówi się, że pewien zbiór obiektów lub obiekt złożony jest strukturą lub tworzy strukturę. W tym ostatnim znaczeniu pojęcie struktury jest tożsame lub zbliżone do pojęcia systemu lub układu (por. J. Kmita i L. Nowak, 1968, s. 168).

składnikami systemu tworzą strukturę wewnętrzną systemu, a relacje między składnikami systemu a otoczeniem – strukturę zewnętrzną systemu. Między strukturą wewnętrzną i zewnętrzną systemu zachodzą wzajemne zależności.

Relacje stanowiące strukturę systemu rozpatrywane z punktu widzenia systemotwórczego dzielą się na: 1) relacje wiążące czyli powiązania, sprzężenia lub oddziaływania;⁶ 2) relacje niewiążące.

Relacje wiążące między obiektami zachodzą wtedy, gdy występuje między nimi oddziaływanie. Dwa różne obiekty są powiązane ze sobą, jeżeli co najmniej jeden z nich oddziałuje na drugi. Zachodzi to wtedy, gdy zmianie stanu jednego obiektu towarzyszą zmiany stanu drugiego obiektu. Inaczej mówiąc obiekt oddziałuje na inny obiekt, gdy modyfikuje jego zachowanie, trajektorię lub historię.

Relacje niewiążące to przede wszystkim relacje porządkujące, a zwłaszcza relacje przestrzenne.

Właściwą strukturę systemu tworzą relacje wiążące, bez których nie powstaje system. Relacje przestrzenne nie konstytuują systemu, gdyż nie tworzą więzi między obiektami. Relacje przestrzenne jednak mogą warunkować powstawanie i funkcjonowanie systemu poprzez zależności jakie zachodzą między nimi a powiązaniami obiektów, np. między odległością obiektów a ich oddziaływaniem na siebie.

Elementarną charakterystykę pojęcia systemu trzeba jeszcze uzupełnić określeniem takich pojęć jak podsystem, nadsystem i poziom.

Podsystemem jest taki składnik systemu, który jest systemem. Ściślej biorąc określenie podsystemu przedstawia się następująco. Przyjmijmy, że δ jest systemem o składzie $C(\delta, t)$, otoczeniu $E(\delta, t)$ i strukturze $S(\delta, t)$ w czasie t ; wtedy x jest podsystemem δ w czasie t lub symbolicznie $x \subseteq \delta$, jeśli

(1) x jest systemem w czasie t ,

(2) $C(x, t) \subseteq C(\delta, t)$ $E(x, t) \subseteq E(\delta, t)$ $S(x, t) \subseteq S(\delta, t)$.

Relacja „być podsystemem” czyli „ $\subseteq$ ” jest relacją porządkującą, tj. przechodnią, zwrotną i asymetryczną, a więc jeżeli $\delta_1 \subseteq \delta_2$ i $\delta_2 \subseteq \delta_3$ to $\delta_1 \subseteq \delta_3$ (Bunge 1979, s. 11).

Odpowiednio więc nadsystem jest systemem lub systemem nadrzędnym, którego składnikami są systemy. Systemy mogą też tworzyć układ wielopoziomowy w postaci systemu złożonego z systemów zagnieżdżonych (*system of nested systems*) tj. zbiorowości systemów, z których każdy jest podsystemem większego systemu lub nadsystemu. Koncepcję tę można ściślej przedstawić następująco.

Przyjmijmy, że δ jest systemem, Σ jest zbiorem systemów stanowiącym pewną całość, a N_δ jest zbiorem nadsystemów systemu δ częściowo uporządkowanym przez relację $\subseteq$ (bycia podsystemem), tj. gdy

$$N_\delta = \{\delta_i \in \Sigma \mid \delta_i \subseteq \delta, \quad 1 \leq i \leq n\}; \text{ wtedy}$$

⁶ Przedstawiając koncepcje „relacji wiążących” (*binding relations*) M. Bunge używa do ich określenia takich terminów jak *connections* (powiązania), *bonds*, *links* (więzy), *couplings* (połączenia); M. Bunge, 1979, s. 6.

- (1) N_δ jest systemem złożonym z systemów zagnieżdżonych o rdzeniu δ ;
- (2) strukturą pierwotną (pierwszego rzędu) systemu δ jest jego własna struktura; strukturą drugiego rzędu systemu δ jest struktura jego najmniejszego nadsystemu w N_δ tj. δ_1 ; a ogólnie biorąc, strukturą rzędu n -tego systemu δ jest struktura systemu δ_{n-1} (Bunge 1979, s. 12).

Pojęcie poziomu ma wiele znaczeń i używane jest w różnych odniesieniach (por. Miller 1969, s. 48 i dalsze). Proponowane tutaj pojęcie poziomu odnosi się do organizacji i zakłada, że obiekty (rzeczy), które należą do poziomu wyższego rzędu są utworzone z obiektów należących do poziomu niższego rzędu. Poziom obiektów (rzeczy) jest zatem zbiorem obiektów uporządkowanym przez relację wyprzedzania genetycznego. W ścisłym ujęciu pojęcie poziomu przedstawia następujące określenie. Przyjmijmy, że $L = \{L_i \mid i \in n\}$ jest rodziną n nieparzystych zbiorów konkretnych rzeczy; wtedy

- (1) poziom L_i wyprzedza poziom L_j (tj. $L_i < L_j$) jeżeli wszystkie rzeczy które należą do L_i są utworzone z niektórych lub wszystkich rzeczy należących do L_j , czyli dla każdego L_i oraz L_j w L :

$$L_i < L_j \stackrel{\text{def}}{=} (\forall x) [x \in L_i \rightarrow (\exists y) (y \in L_j \wedge y \in C(x))],$$

gdzie

„ $\forall x$ ” — „dla każdego x ”,

„ $\rightarrow$ ” — „jeżeli ... to” (implikacja);

- (2) rzecz należy do danego poziomu jeżeli jest utworzona z rzeczy, które należą do (niektórych lub wszystkich) poziomów wyprzedzających dany poziom, czyli

$$(\forall x) x \in L_i \stackrel{\text{def}}{=} C(x) \subset \bigcup_{k=1}^{i-1} L_k;$$

- (3) $\langle L, < \rangle$ jest strukturą poziomów (Bunge 1979, s. 13; por. także Bunge 1973, s. 160 i dalsze).

Koncepcja systemu w znaczeniu realnym właściwie oddaje intuicję jakie wiąże się z pojęciem systemu w naukach przyrodniczych i społecznych oraz sposób badania obiektów, którymi się zajmują. Dzieje się tak, gdyż w badaniach złożonych obiektów rozpatruje się ich skład, otoczenie i strukturę, a więc ich aspekty systemowe, przy czym poznanie składników poprzedza znajomość otoczenia, a poznanie otoczenia wyprzedza poznanie struktury, co jest zasadą metodologii systemowej. Poznanie naukowe wymaga nie tylko wiedzy o składnikach, otoczeniu i strukturze obiektów, lecz także o ich historii i prawach naukowych rządzących nimi.

Poznanie naukowe jest oczywiście zawsze mniej lub bardziej fragmentaryczne i niepełne. Im obiekt jest bardziej złożony, otwarty na wpływ otoczenia i ma bardziej skomplikowaną strukturę wewnętrzną i zewnętrzną, tym poznanie go natrafia na większe trudności i jest bardziej niepełne. Teza ta wyjaśnia trudności poznawcze, jakie występują na gruncie biologii, nauk społecznych i geografii, które zajmują się obiektami o wysokiej złożoności, powiązaniach z otoczeniem i zawikłanej strukturze.

Koncepcja systemu w znaczeniu realnym jako kategoria ontologiczna służy do interpretacji rzeczywistości, gdyż dostarcza podstawowego aparatu

pojęciowego pojmowania świata.⁷ Jak stwierdza E. Laszlo »spojrzenie systemowe ukazuje nową perspektywę w badaniu człowieka i przyrody. Stanowi pewien nowy sposób organizowania uzyskanych wyników badawczych przy użyciu pojęć systemowych własności i relacji« (Laszlo 1978, s. 40).

Systemowa interpretacja rzeczywistości jest oczywiście różna w zależności od przyjętych koncepcji systemu i jego roli »poznawczej i znajduje swoje konsekwencje w systemowym obrazie świata. Na systemowy obraz świata lub „świat systemów” składa się w ujęciu M. Bunge’go pięć podstawowych typów systemów tworzących podstawowe poziomy budowy świata: 1) fizyczne, 2) chemiczne, 3) biologiczne, 4) społeczne i 5) techniczne.⁸ Podział ten, wyodrębniony na podstawie wiedzy naukowej uzyskanej w ramach różnych dyscyplin naukowych, stanowi z kolei podstawę identyfikacji różnych systemów realnych.

Charakterystyka terytorialnego systemu społecznego

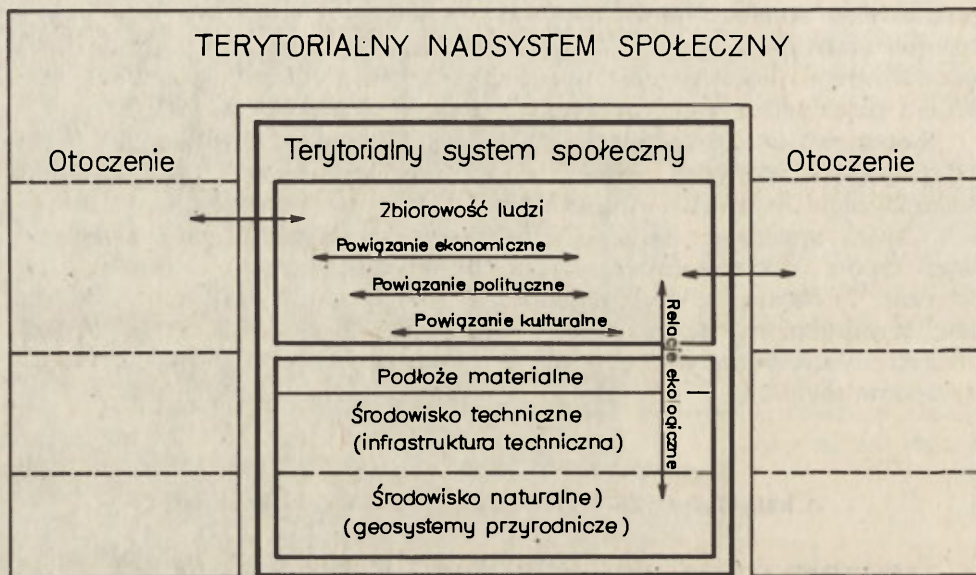
Terytorialne systemy społeczne stanowią podklasę systemów społecznych. Pojęcie systemu społecznego rozpatrywane na gruncie literatury socjologicznej ma różnorodne znaczenia uwikłane w różne koncepcje (por. Szacki 1981, Sztompka 1974). Nie będę jednak przedstawiał poglądów na ten temat i ograniczę się do podania jedynie pojęcia systemu społecznego na podstawie przyjętych założeń. Zgodnie z nimi minimalna charakterystyka systemu obejmuje określenie jego składu, otoczenia i struktury. W takim ujęciu system społeczny jest to taki system konkretny, którego 1) skład zawiera zbiór jednostek ludzkich, 2) otoczenie tworzą zarówno przyrodnicze lub sztuczne obiekty materialne niezbędne dla ludzi jak i inne zbiorowości ludzi lub systemy społeczne, z którymi dany system jest powiązany, a 3) struktura jest ogółem relacji wiążących i niewiążących jakie występują wewnątrz systemu oraz między systemem a otoczeniem.

Rzeczywistość społeczna rozpatrywana w ujęciu systemowym składa się z różnorodnych systemów społecznych, które występują na różnych poziomach, pełnią odmienne funkcje i przybierają różną postać. Systemy społeczne powstają, zmieniają się i zanikają w toku stałych przemian i przekształceń, którym ulegają.

Klasyfikacja systemów społecznych jest niezwykle złożona i skomplikowana i nie będę podejmował próby jej przedstawienia.

⁷ Na gruncie filozofii występuje spór o rolę koncepcji ontologicznych w rozwoju nauki. W związku z krytyką empiryzmu, a zwłaszcza neopozytywizmu, umocnił się jednak pogląd o istotnej roli pojęć i założeń ontologicznych w rozwoju nauki. Przyjmuje się, że służą one rozwijaniu i porządkowaniu pojęć, oraz że mają znaczenie heurystyczne w stawianiu problemów, formułowaniu hipotez i budowie teorii (zob. Agassi 1964, Lakatos 1969, Harvey 1969, Amsterdamski 1973, Bunge 1977).

⁸ M. Bunge, 1979, s. 250. Odminną koncepcję przedstawia P. Teilhard de Chardin, 1967, s. 18.

Spośród różnych typów systemów społecznych podstawową rolę w kształtowaniu życia i działalności ludzi pełnią terytorialne systemy społeczne.

Wstępnie można określić terytorialny system społeczny jako system społeczny, w którym zbiorowość ludzi trwale zajmuje, zagospodarowuje i kontroluje wyodrębniony obszar powierzchni ziemi czyli terytorium.

Właściwa charakterystyka terytorialnego systemu społecznego wymaga rozpatrzenia jego podstawowych aspektów, tj. składu, otoczenia i struktury.

Skład

W skład terytorialnego systemu społecznego wchodzić dwie warstwy czyli poziomy systemowe obiektów: 1) warstwa społeczna stanowiąca zbiorowość ludzi; 2) warstwa podłoża materialnego wyodrębniona w postaci terytorium (Lipiec 1972, s. 68). W przeciwieństwie do innych systemów społecznych, które składają się z jednostek ludzkich (np. rodzina, organizacja społeczna i polityczna i inne) integralną częścią terytorialnego systemu społecznego są nie tylko ludzie, lecz także podłoże materialne ich egzystencji i działalności, które trwale zajmują i kontrolują. Ujęcie takie jest zgodne z dość powszechnie przyjętym poglądem na temat charakteru państwa (ludność i terytorium), które jest przecież terytorialnym systemem społecznym.

1. Warstwa społeczna

Warstwę społeczną terytorialnego systemu społecznego tworzą jednostki ludzkie czyli w potocznym sensie „ludzie”, którzy są jego podstawowymi i niepodzielnymi składnikami. Człowiek nie jest jednak systemem społecznym lecz biosystemem lub psychobiosystemem.

Według T. Kocowskiego »Człowiek jest biosystemem:

- 1) dążącym do utrzymania własnego życia (...)
- 2) podlegającym w autogenezie rozwojowi ukierunkowanemu na odtworzenie oraz doskonalenie jego organizacji na wszystkich poziomach (...)
- 3) dążącym do uzyskania w pełni rozwiniętego potomstwa (...)
- 4) dążącym do możliwie wysokiej skuteczności w poszukiwaniu i zdobywaniu wszelkich okazji zaspokajających jego potrzeby (...)
- 5) dążącym do korzystnego współżycia i skutecznego współdziałania z innymi ludźmi, aby przekształcając otoczenie wytworzyć system okazji, zaspokajający maksimum jego potrzeb (...)
- 6) wyposażonym w organizację psychiczną (psychikę), pełniącą funkcję integrującą w sterowaniu czynnościami na podstawie potrzeb, własnych działań i procesów otoczenia i w ramach tej funkcji dążącym do trwałego zadowolenia z całokształtu życia (...)

« (Kocowski 1982, s. 123).
Jak stwierdzają jednak P. L. Berger i T. Luckmann (1983, s. 68) »Człowieczeństwo jest zmienne społecznie i kulturowo. Innymi słowy, nie ma natury ludzkiej w znaczeniu ustalonego biologicznie podłoża, przesądzającego zmienność układów społeczno-kulturowych. Jest tylko natura ludzka w znaczeniu pewnych stałych antropologicznych (na przykład otwartość na świat i plastyczność struktury instynktów), które wyznaczają i umożliwiają społeczno-kulturowe układy człowieka. Jednak określony kształt, jaki to człowieczeństwo przyjmuje, jest determinowany przez te układy społeczno-kulturowe oraz zrelatywizowany do ich licznych odmian. Chociaż można powiedzieć, że człowiek ma naturę, ważniejsze jest, aby powiedzieć, że człowiek tworzy swoją naturę lub też prościej — że człowiek tworzy sam siebie«.

Jednostka ludzka bierze udział w różnych działalnościach społecznych (lub — jak twierdzą socjologowie — pełni różne role społeczne) i poprzez tworzące je różnorodne powiązania wchodzi w skład różnych systemów społecznych (lub grup społecznych), które mogą stanowić podsystemy terytorialnego systemu społecznego.

Tak więc składnikami elementarnymi warstwy społecznej są jednostki ludzkie, a składnikami złożonymi są różne systemy społeczne, a przede wszystkim systemy społeczne działalności: ekonomiczny, kulturowy i polityczny. Te ostatnie pełnią szczególną rolę w kształtowaniu i funkcjonowaniu terytorialnego systemu społecznego. Systemy działalności ludzi są oparte na powiązaniach jednostek lub grup społecznych wytworzonych w procesie podziału pracy. Systemy te stanowią integralne i funkcjonalne podsystemy społeczne każdego terytorialnego systemu społecznego.

2. Warstwa podłoża materialnego

Według J. Lipca »w skład warstwy podłoża (materialnego) wchodzi wszystkie przedmioty materialne, które nie są ludźmi, ale które posiadają dla tych ludzi znaczenie tego rodzaju, że dzięki nim ludzie mogą żyć w określony sposób i w takich warunkach, w jakich żyją« (Lipiec 1972, s. 69). Zgodnie z tym ujęciem podłoże materialne terytorialnego systemu społecznego obejmuje dwa rodzaje obiektów: 1) warstwę obiektów przyrodni-

czych powierzchni ziemi (epigeosfery), które aktualnie lub potencjalnie warunkują egzystencję ludzi i są przedmiotem ich oddziaływania, 2) obiekty sztuczne tj. przedmioty będące wytworem celowej działalności ludzi.

Warstwę **obiektyw przyrodniczych** epigeosfery stanowią dwa rodzaje obiektów: organiczne i nieorganiczne.

Warstwa nieorganiczna jest układem geosystemów fizyczno-chemicznych lub częścią epigeosystemu, który stanowi zarówno podłoże fizyczne, na którym ludzie opierają swoją egzystencję jak i zbiór substancji i procesów warunkujących tę egzystencję i zaspokojenie potrzeb ludzkich. Głównymi składnikami tej warstwy są: 1) powierzchnia ziemi stanowiąca podłoże fizyczne bytowania ludzi; 2) bogactwa naturalne lub zasoby czyli substancje nieorganiczne oraz nieożywione pochodzenia organicznego, które mogą być efektywnie (obecnie lub potencjalnie) wykorzystywane do zaspokojenia potrzeb ludzi; 3) substancje materialno-energetyczne (powietrze, promieniowanie), których stany fizyczne i chemiczne są odczuwalne przez organizmy i warunkują ich egzystencję (ciśnienie, temperatura, wilgotność, ciężenie itp.).

Obiekty organiczne lub biotyczne stanowią świat roślin i zwierząt jakie współwystępują z ludźmi. Organizmy oraz ich zespoły (populacje, ekosystemy, biosfera) są systemami biologicznymi, które dzielą sferę nieorganiczną częściowo lub całkowicie z ludźmi. Jednak, jak napisał R. Dubos, »Ziemia stworzyła człowiekowi właściwe warunki bytowania dopiero wtedy, gdy stała się żywym organizmem. Zmysłowe walory błękitnego powietrza i zielonej powłoki Ziemi nie są związane z jej fizyczną naturą; są dziełem niezliczonych drobno-ustrojów, roślin i zwierząt, które Ziemia wykarmiła i które przetworzyły jej bezbarwną, nieożywioną materię w barwną żywą substancję. Człowiek może istnieć, funkcjonować, cieszyć się Wszechświatem i snuć marzenia tylko dlatego, że różne formy życia tworzyły i nadal tworzą bardzo specyficzne warunki środowiskowe wyróżniające Ziemię spośród innych planet, dzięki którym może istnieć życie — życie w ogóle, a życie ludzkie w szczególności« (Dubos 1986, s. 44).

Między geosystemem nieorganicznym biosferą zachodzą więc tak ściśle oddziaływania, że właściwie można wyróżnić całościowy system przyrodniczy Ziemi, tj. geosystem przyrodniczy złożony ze świata organicznego i nieorganicznego, który częściowo stanowi materialne podłoże egzystencji ludzi.

Obiekty sztuczne stanowią różnorodne przedmioty wytworzone lub ukształtowane z przyrodniczego tworzywa w wyniku celowej działalności ludzi. Przedmioty sztuczne obejmują zarówno twory sztuczne, które zostały wykonane w procesie produkcji, np. maszyny i narzędzia, książki i płyty, domy i mosty, jak i obiekty naturalne o zmienionych właściwościach, ożywione, np. zwierzęta domowe i rośliny uprawne, oraz nieożywione, np. woda w sieci wodociągowej.

Twory sztuczne (nieożywione) stanowią swoiste systemy techniczne. Systemy te są pochodne w stosunku do ludzi, gdyż są ich wytworem. Nie mają one autonomicznego charakteru i służą celom ludzi, a przede wszystkim zaspokajaniu ich potrzeb i zwiększaniu skuteczności ich działań.

Szczególne znaczenie w kształtowaniu sztucznego podłoża materialnego mają te obiekty sztuczne, które są trwale związane z ziemią i uniezależniają

egzystencję ludzi od warunków naturalnych w postaci tzw. infrastruktury technicznej.

Podłoże materialne terytorialnego systemu społecznego jest wyodrębnione w postaci **terytorium**. Terytorium stanowi więc określony obszar powierzchni ziemi wraz z jego zawartością materialną, naturalną i sztuczną, efektywnie kontrolowaną przez zbiorowość ludzi. Jak stwierdza J. Lipiec (1972, s. 73): »aktualnym terytorium danego społeczeństwa jest obszar poddany efektywnej, rzeczywistej „władzy” ludzi, zamieszkujących ten obszar, gospodarujących na nim, zmieniających go«.

Pojęcie terytorium nie ma charakteru czysto przedmiotowego, gdyż wyznaczają je swoiste relacje zachodzące między zbiorowością ludzi a ich podłożem materialnym typu „kontroli” lub „władzy”, ukształtowane na gruncie systemu politycznego tej zbiorowości. Kontrolę obszaru przez zbiorowość ludzi uważa się za istotę terytorialności (por. Douglas Porteous 1977, s. 20, a także Sack 1983, s. 55—74). Kontrola ta jest dokonywana poprzez funkcjonowanie podsystemu politycznego, w ramach którego działa „władza polityczna”. W państwie jako terytorialnym systemie społecznym jest to władza suwerenna.

W ramach terytorium następuje więc odgraniczenie terytorialnego systemu społecznego od innych systemów i względne odosobnienie go lub domknięcie. Dlatego rola jaką pełni terytorium w kształtowaniu terytorialnego systemu społecznego ma podstawowy charakter. Określają to lapidarnie S. Gale i M. Atkinson: »społeczeństwa i prawa rządzące nimi przyjęło się uważać za zdefiniowane terytorialnie« (1979, s. 93).

Otoczenie

W charakterystyce terytorialnego systemu społecznego otoczenie występuje w dwóch aspektach: wewnętrznym i zewnętrznym.⁹

W aspekcie wewnętrznym otoczenie lub lepiej środowisko stanowi wyodrębnioną terytorialnie warstwę podłoża materialnego, naturalnego i sztucznego, która jest przedmiotem oddziaływania i oddziałuje na zbiorowość ludzi wchodzącą w skład terytorialnego systemu społecznego. Należy zauważyć, że w aspekcie wewnętrznym: 1) środowisko jest elementem wewnętrznej budowy systemu, jest środowiskiem ludzi, a nie terytorialnego systemu społecznego; 2) stanowi ono tę część podłoża materialnego, między którą a zbiorowością ludzi zachodzi aktualnie lub potencjalnie interakcja.

Stosownie do rodzaju tworzywa podłoża materialnego wyróżnia się środowisko przyrodnicze lub naturalne i sztuczne (por. Szczepański 1971).

Zarówno zawartość jak i zasięg środowiska przyrodniczego zmienia się, gdyż zależy od oddziaływania między przyrodą a społeczeństwem.

Społeczeństwo nie tylko utrzymuje się i rozwija w warunkach zmian środowiska przyrodniczego, lecz przekształca je zgodnie ze swoimi wymaga-

⁹ Rozróżnienie otoczenia wewnętrznego i zewnętrznego, chociaż w innej interpretacji, wprowadza H. A. Simon (1969, s. 11).

niami i potrzebami. Przy czym im wyższa jest organizacja społeczeństwa, tym bardziej aktywnie oddziałuje ono na środowisko.

Środowisko przyrodnicze jest środowiskiem nieswoistym ludzi, którzy je dzielą z organizmami zwierzęcymi, dla których jest środowiskiem bezpośrednim (por. Cackowski 1974, s. 11). Środowisko to jest warunkiem koniecznym, ale nie jest warunkiem wystarczającym egzystencji ludzi, gdyż nie jest samo w stanie zaspokoić potrzeb ludzkich. Wymaga to środków sztucznych i tworzenia środowiska sztucznego.

Z jednej strony zachodzi zatem proces wypierania ze środowiska przyrodniczego zwierząt gatunkowo i ilościowo, a z drugiej — przekształcania środowiska przyrodniczego w środowisko sztuczne, techniczne. Procesy przekształcania środowiska przyrodniczego i formowania środowiska sztucznego ludzi stanowią główny przedmiot działalności społecznej ludzi i kształtowania charakteru gospodarczego i cywilizacyjnego terytorialnych systemów społecznych.

W aspekcie **zewnętrznym** otoczenie odnosi się do terytorialnego systemu społecznego jako całości i stanowi zbiór innych terytorialnych systemów społecznych tego samego rzędu lub poziomu, z którymi dany system jest powiązany wzajemnymi oddziaływaniami. Zakłada to pewien stopień otwartości systemu zarówno o charakterze aktualnym, jak i potencjalnym. System zamknięty lub izolowany, można nazwać radykalnie autarkicznym. Jak stwierdza J. Lipiec »radykalnie autarkiczny system społeczny pełnię swej zawartości materialnej zawdzięcza jedynie sobie i relacjom z przyrodą. Jeśli jednak warunki izolacji nie są spełnione, dochodzi do przeniknięcia i przyswojenia przez dany system elementów należących przedtem do innego systemu« (Lipiec 1972, s. 13).

Z zagadnieniem otoczenia ściśle łączy się problem rozdzielienia lub odgraniczenia terytorialnego systemu społecznego od innych systemów tego samego rzędu, a więc ustalenia granic terytorialnego systemu społecznego.

Iruizmem wydaje się być twierdzenie, że terytorialne systemy społeczne mają określone granice, gdyż są one właściwością każdego terytorium, a pojęcie granicy jest nieodłączną od pojęcia terytorium. Rozpatrzmy jednak pewne zagadnienia, które się z tym wiążą, a mianowicie: 1) ostrości granic, 2) roli granic w kształtowaniu systemu.

Co do pierwszego zagadnienia, to pojęcie granicy przybiera dwojaki charakter, który przedstawiają dwie koncepcje nazwane: 1) arytmomorficzną, 2) niearytmomorficzną (Georgescu-Roegen 1972).

Koncepcja arytmomorficzna »daje wyraz jasno określonych jednostek zgodnie z tradycją prawnie i politycznie rozdzielonych obszarów« (Gale i Atkinson 1979, s. 93). Historycznie biorąc u jej podstaw tkwią dwie tendencje. Jedna związana z kształtowaniem wymiany handlowej i alokacji zasobów opartych na własności wymagała ściśle określonych jednostek przestrzennych. Druga związana była z wpływem »politycznej i prawnej tradycji, która kładła nacisk na komplementarny związek między legitymacją a sytuacyjnie zależną koncepcją sprawiedliwości wewnątrz systemów regionalnych« (*ibidem*). W takim ujęciu granice stanowią linie (krzywe) wytyczone na powierzchni ziemi rozdzielające wewnątrz systemu od innych systemów.

Koncepcja niearytmomorficzna »zakłada stan płynności, niezdeterminowania i zależności sytuacyjnej; nie jest ani jasna, ani też nie prowadzi (w sposób konieczny) do całkowicie podzielonego zbioru terytoriów« (Gale i Atkinson 1979, s. 94). Taki charakter mają, jak się wydaje, systemy etniczne oraz osadnicze, których granice nie są wyraźnie wytyczone i stanowią płynne strefy oddziaływania. Do tego rozumienia nawiązują też różne koncepcje terytorialności jednostki i grupy oraz tzw. regionu węzłowego w znaczeniu analitycznym (Soja 1971, s. 23).

Należy zauważyć, że narzędzia modelowania formalnego obu koncepcji są różne. Koncepcja arytmomorficzna wykorzystuje aparat pojęciowy logiki klasycznej i teorii zbiorów Boola; koncepcja niearytmomorficzna — logiki wielowartościowej i teorii zbiorów rozmytych (Gale i Atkinson 1979, s. 94).

Granice terytorialnych systemów społecznych mają w zasadzie charakter arytmomorficzny, jednak 1) ich rola jest różna (mocniejsza lub słabsza) na różnych poziomach (lokalnym, regionalnym, krajowym, ponadkrajowym); 2) ulegają one w różnym stopniu pewnemu „rozmyciu”. Odnosi się to nawet do klasycznego typu terytorialnych systemów społecznych o najwyższym stopniu autonomiczności, jakimi są państwa; przykładem mogą być kraje należące do EWG, gdzie następuje swoiste „rozmycie” pojęcia granicy.

Co do drugiego zagadnienia, to należy zwrócić uwagę, że granice terytorialnego systemu społecznego mogą być zarówno 1) wynikiem procesów integracyjnych systemu, jak i 2) ich czynnikiem lub podstawą.

W pierwszym przypadku granice stanowią rezultat procesów integracji wewnętrznej na skutek wykształcenia się silnych więzi wewnętrznych o charakterze ekonomicznym, kulturowym i politycznym, powstałych w toku procesu historycznego. Szczególnym przykładem są tu granice państw narodowych.

W drugim przypadku granice są czynnikiem wyjściowym lub pierwotnym i wyodrębniając terytorium systemu kształtują jego powiązania wewnętrzne i wyznaczają domknięcie systemu.

Struktura

Określenie struktury terytorialnego systemu społecznego wymaga przedstawienia głównych kategorii relacji stanowiących tę strukturę. Na gruncie nauk społecznych, a zwłaszcza socjologii, występuje znaczna odmiennność koncepcji i terminologii dotyczących relacji, oddziaływań i więzi społecznych, co prowadzi do nieporozumień i sporów (por. Ossowski 1948, 1962, Szczepański 1963, s. 84—120, Nisbet 1970, Jacher 1973, Rybicki 1978, Jąłowicki 1978, Malikowski 1979). Nie będę przedstawiał poglądów na ten temat, podam jedynie próbę ich określenia opartą na wcześniej przyjętych założeniach. Podział tych relacji przedstawia poniższe zestawienie.

Relacje tworzące strukturę terytorialnego systemu społecznego

A. Budowa (integralność) systemu

1) relacje wewnętrzne

2) relacje zewnętrzne

B. Systemotwórczość

1) relacje wiążące (integracyjne i dezintegracyjne)

--- relacje i działania społeczne

--- relacje i działania transformacyjne

--- oddziaływania przyrodniczo-ekologiczne

2) relacje niewiążące --- przestrzenne

C. Rodzaj działalności

1) relacje ekonomiczne

2) relacje kulturowe

3) relacje polityczne

D. Pierwotność

1) relacje pierwotne

2) relacje wtórne

E. Złożoność

1) relacje między jednostkami ludzkimi

2) relacje między podsystemami

3) relacje między systemami

Zgodnie z przyjętą koncepcją właściwą strukturę systemu, czyli strukturę konstytuującą system, stanowią relacje **wiążące** elementarne i złożone składniki systemu. Ponieważ elementarnymi składnikami systemów społecznych są jednostki ludzkie, relacje odnoszące się do nich mają podstawowy charakter. Podstawowymi relacjami tworzącymi właściwą strukturę terytorialnego systemu społecznego są: 1) relacje i działania społeczne, 2) relacje i działania transformacyjne, 3) oddziaływania przyrodniczo-ekologiczne.

Relacje i działania społeczne zachodzą przede wszystkim między ludźmi, ale mogą też zachodzić między zbiorowościami ludzi lub podsystemami społecznymi. W relacjach i działaniach społecznych mogą brać udział różne środki materialne, a szczególnie urządzenia techniczne, środki produkcji itp. Relacje i działania społeczne obejmują: a) relacje pochodzenia biologicznego i oparte na nich relacje pokrewieństwa, b) relacje komunikowania się przy pomocy określonego języka lub kodu, c) relacje dostępu do dóbr i usług, d) relacje uczestnictwa w działalności społecznej oraz e) relacje zarządzania i kontroli (Bunge 1979, s. 189).

Relacje transformacyjne zachodzą między ludźmi a obiektami materialnymi i obejmują działania polegające na przekształcaniu środowiska przyrodniczego lub obiektów materialnych lub ich stanów w obiekty o charakterze użytkowym. Szczególne znaczenie społeczne mają te działania transformacyjne, które stanowią pracę produkcyjno-materialną. Praca ma jednak charakter nie tylko materialny, lecz także kulturalny i kierowniczy.

Praca stanowi podstawowy typ działania społecznego o charakterze celowym. Według K. Marksa (1968, s. 206) »prostymi momentami pracy są: celowa działalność, czyli sama praca, przedmiot pracy i środki pracy«.

¹⁰ Koncepcję kultury jako zespołu form świadomości społecznej przedstawia J. Kmita (1985, s. 9 i dalsze).

W miejsce znanego podziału pracy na fizyczną i umysłową należy przyjąć podział na pracę produkcyjno-materialną, kulturalną i kierowniczo-organizacyjną (Bunge 1979, s. 196).

Praca produkcyjno-materialna stanowi działania polegające na udostępnianiu, przetwarzaniu lub przekształcaniu materiału fizycznego (w tym także organizmów roślinnych i zwierzęcych) w obiekty wyposażone w cechy techniczno-użytkowe oraz ich przemieszczaniu. Koncepcja taka nie ogranicza pracy produkcyjno-materialnej tylko do wytwarzania, gdyż obejmuje również usługi. Nie ogranicza również do pracy fizycznej, gdyż dotyczy także używania i kontrolowania automatycznej aparatury technicznej.

Praca kulturalna stanowi działanie kształtujące myśli i uczucia ludzi lub inaczej „formy świadomości społecznej” w postaci wytworów lub dóbr kulturalnych (np. dzieło naukowe lub artystyczne) i usług (np. nauczanie).¹⁰ Praca ta wymaga również stosowania określonych środków materialnych, a więc zawiera elementy działań transformacyjnych. Taki charakter ma praca artystyczna, naukowa, nauczycielska, aktorska itp.

Praca kierowniczo-organizacyjna polega na kierowaniu, zarządzaniu, planowaniu, organizowaniu i kontrolowaniu działalnością ludzi, a szczególnie działalnością produkcyjno-materialną i kulturalną (Krzyżanowski 1985).

Rola poszczególnych rodzajów pracy (produkcyjno-materialnej, kulturalnej, kierowniczo-organizacyjnej) w działalności ludzi stanowi podstawę wyodrębnienia głównych podsystemów występujących w ramach każdego terytorialnego systemu społecznego tj. gospodarki, kultury i systemu politycznego.

Relacje lub oddziaływania **przyrodniczo-ekologiczne** obejmują oddziaływania przyrody, a właściwie środowiska przyrodniczego na ludzi, a ściślej biorąc na ich ontogenezę i egzystencję. Należy zwrócić uwagę, że oddziaływania te nie mają, zwłaszcza na współczesnym etapie rozwoju społeczno-cywilizacyjnego, charakteru czysto autonomicznego, lecz są związane z oddziaływaniami społeczeństwa na to środowisko, a więc stanowią układ sprzężeń: człowiek—środowisko—człowiek. Tak więc zmiany środowiska przyrodniczego pod wpływem działalności transformacyjnej wywierają swój zwrotny wpływ na ontogenezę i egzystencję ludzi.

Oddziaływania te mają charakter globalny, a więc nie zamykają się w ramach określonych terytorialnych systemów społecznych, ale charakter tego oddziaływania może być w ramach poszczególnych systemów zróżnicowany i modyfikowany.

Oddziaływanie środowiska przyrodniczego na egzystencję ludzi rozpatrywane w ramach terytorialnego systemu społecznego zależy w wysokim stopniu od charakteru podsystemu ekonomicznego, a kontrola tej działalności i możliwości modyfikacji potencjalnie biorąc zależy od poziomu techniki i kultury oraz organizacji społeczeństwa.

Należy zwrócić uwagę, że struktura terytorialnych systemów społecznych ma charakter zintegrowany, a pomiędzy stosunkami społecznymi, działaniami transformacyjnymi i oddziaływaniami przyrodniczo-ekologicznymi zachodzą zależności, których znajomość ma decydujące znaczenie dla działalności ludzi, a przede wszystkim dla planowania zmian tego systemu.

Struktura właściwa terytorialnego systemu społecznego obejmuje nie tylko relacje i oddziaływania odnoszące się do jednostek ludzkich, lecz także różne relacje ekonomiczne, kulturowe i polityczne zachodzące między podsystemami, a zwłaszcza podsystemami działalności terytorialnego systemu społecznego oraz między nim a innymi systemami. Problematyki tej nie będę jednak przedstawiał, gdyż jest ona związana z budową i funkcjonowaniem podsystemów działalności.

Relacje **przestrzenne** między składnikami terytorialnego systemu społecznego stanowią jego strukturę przestrzenną. Relacje przestrzenne nie konstytuują systemu, gdyż nie mają charakteru wiążącego, jednak jako relacje realne zachodzące między obiektami warunkują kształtowanie się, budowę i funkcjonowanie systemu, gdyż między relacjami przestrzennymi a powiązaniem obiektów zachodzą wzajemne zależności, np. zależności między położeniem i odległością obiektów a ich oddziaływaniem na siebie. Dlatego struktura przestrzenna terytorialnego systemu przestrzennego stanowi istotny aspekt charakterystyki systemu i ma istotne znaczenie dla kształtowania się jego struktury właściwej. Struktura przestrzenna terytorialnego systemu społecznego może być interpretowana nie tylko fizycznie, lecz także ekonomicznie, kulturowo i politycznie i modelowana przy pomocy różnych środków formalnych. Rozważania na ten temat zawierają różne terminy (np. układ przestrzenny, przestrzeń społeczna, ekonomiczna) i opierają się na różnych założeniach (por. Chojnicki 1988).

*

Tak pojmowany terytorialny system społeczny wyróżniają spośród innych systemów społecznych następujące właściwości: 1) heterogeniczność składników, 2) integracja wieloaspektowa i globalna, 3) autonomiczność, 4) terytorialny charakter, 5) wielopoziomowy charakter.

1) Heterogeniczność składników terytorialnego systemu społecznego, tj. występowanie oprócz zbiorowości ludzi również podłoża materialnego sprawia, że w budowie wewnętrznej systemu wyróżnia się wewnętrzne środowisko egzystencjalne, jakie stanowi dla społeczności ludzi środowisko przyrodnicze i sztuczne.

2) Integracja terytorialnego systemu społecznego opiera się na trzech głównych typach powiązań społecznych: powiązaniach ekonomicznych, kulturalnych i politycznych stanowiących podstawowe rodzaje działalności ludzkiej o charakterze systemotwórczym. Powiązania te, a zwłaszcza ekonomiczne, cechuje określony stopień domknięcia wewnątrz systemu. Powiązania łączące jednostki ludzkie tworzą strukturę społeczną terytorialnego systemu społecznego, a każdy z trzech głównych rodzajów powiązań wyznacza występowanie trzech podsystemów działalności lub funkcjonowania: ekonomicznego, kultury i politycznego. Tak więc terytorialny system społeczny ma charakter wieloaspektowy i globalny.

3) Autonomiczność terytorialnego systemu społecznego ma stopniowy charakter i przejawia się w samokontroli działania systemu i niezależności systemu od wpływu innych systemów.

4) Terytorialny charakter opiera się na tym, że społeczność ludzi trwale zajmuje, zagospodarowuje i kontroluje określony obszar powierzchni Ziemi (geosfery). Obszar ten, stanowiący terytorium systemu, wyodrębnia część podłoża materialnego, przyrodniczego i technicznego.

5) Terytorialne systemy społeczne występują na kilku poziomach rzeczywistości społecznej: 1) lokalnym, 2) regionalnym, 3) krajowym, 4) ponadkrajowym oraz 5) globalnym.

LITERATURA

- Ackoff R. L. 1973, *O system pojęć systemowych*, Prakseologia, 2 (46), s. 143—161.
- Agassi J. 1964, *The nature of scientific problems and their roots in metaphysics* (w:) M. Bunge (red.) *The critical approach*, Free Press, New York, s. 189—211.
- Amsterdamski S. 1973, *Między doświadczeniem a metafizyką*, Warszawa.
- Bahm A. J. 1982, *Pięć typów filozofii systemów*, Zag. Naukozn., 18, 1—2 (69—70), s. 106—112.
- Berger P. L., Luckmann I. 1983, *Spoleczne tworzenie rzeczywistości*, Warszawa.
- Bertalanffy L. von 1984, *Ogólna teoria systemów*, Warszawa.
- Bunge M. 1973, *Method, model and matter*, Dordrecht.
- Bunge M. 1977, *Treatise on basic philosophy; Ontology I: The furniture of the world*, 3, Dordrecht.
- Bunge M. 1979, *Treatise on basic philosophy; Ontology II: A world of systems*, 4, D. Reidel, Dordrecht.
- Bunge M. 1981, *Scientific materialism*, D. Reidel, Dordrecht.
- Cackowski Z. 1974, *Problemy badania środowiska człowieka*, Studia Filoz., 12.
- Chojnicki Z. 1988, *Basic philosophical and methodological problems of space and time, Concepts and Methods in Geogr.*, 3, s. 9—23.
- Douglas Porteous J. 1977, *Environment and behavior: planning and everyday urban life*, Addison-Wesley, Reading.
- Dubos R. 1986, *Pochwała różnorodności*, Warszawa.
- Gale S., Atkinson M. 1979, *On the set theoretical foundation of the regionalization problem* (w:) S. Gale, G. Olsson (red.) *Philosophy in geography*, D. Reidel, Dordrecht.
- Georgescu-Roegen N. 1972, *The entropy law and the economic process*, Cambridge.
- Hall A. D., Fagen R. E. 1968, *Definition of system* (w:) W. Buckley (red.) *Modern systems research for the behavioral scientist*, Chicago.
- Harvey D. 1969, *Explanation in geography*, London.
- Jacher W. 1973, *Współczesne poglądy na więź społeczną*, Roczn. Filoz., 21, 2.
- Jałowicki S. 1978, *Problematyka więzi społecznej*, Studia Socjol., 3.
- Klir G. J. (red.) 1976, *Ogólna teoria systemów*, Warszawa.
- Kmita J. 1973, *Wykłady z logiki i metodologii nauk*, Warszawa.
- Kmita J. 1985, *Kultura i poznanie*, Warszawa.
- Kmita J., Nowak L. 1968, *Studia nad teoretycznymi podstawami humanistyki*, Poznań.
- Kocowski T. 1982, *Potrzeby człowieka*, Wrocław.
- Krzyżanowski L. 1985, *Podstawy nauki zarządzania*, Warszawa.
- Lakatos I. 1969, *Criticism and the methodology of scientific research programs*, Proc. Aristotelian Soc., 69, s. 149—186.
- Lange O. 1962, *Całość i rozwój w świetle cybernetyki*, Warszawa.
- Laszlo E. 1978, *Systemowy obraz świata*, Warszawa.
- Lipiec J. 1972, *Podstawy ontologii społeczeństwa*, Warszawa.

- Malikowski M. 1979, *Pojęciowo-teoretyczne aspekty kontrowersji wokół istoty więzi społecznej*, Studia Socjol., 4, s. 5—28.
- Marks K. 1968, *Kapitał*, t. I (w:) K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, t. 23, Warszawa.
- Mesarovic M. D. 1976, *Matematyczna teoria systemów ogólnych* (w:) G. J. Klir (red.) *Ogólna teoria systemów*, Warszawa.
- Miller J. G. 1969, *Systemy żywe*, Prakseologia, 34.
- Nisbet R. 1970, *The social bond. An introduction to the study of society*, New York.
- Ossowski S. 1948, *Więź społeczna i dziedzictwo krwi*, Warszawa.
- Ossowski S. 1962, *O osobliwościach nauk społecznych*, Warszawa.
- Rybacki P. 1978, *Więź społeczna i jej przemiany*, Kult. i Społ., 1/2.
- Sack R. D. 1983, *Human territoriality: a theory*, Annals of the Ass. of Amer. Geogr., 73 (1), s. 55—74.
- Sadowski W. 1978, *Podstawy ogólnej teorii systemów*, Warszawa.
- Simon H. A. 1969, *The science of the artificial*, Cambridge, Mass.
- Soja E. W. 1971, *The political organization of space*, Commission on College Geography, Res. Paper, 8.
- Szacki J. 1981, *Historia myśli socjologicznej*, Warszawa.
- Szczepański J. 1963, *Elementarne pojęcia socjologii*, Warszawa.
- Szczepański J. 1971, *O pojęciu środowiska* (w:) J. Szczepański, *Odmiany czasu teraźniejszego*, Warszawa.
- Sztompka P. 1974, *System and function*, Academic Press, New York.
- Teilhard de Chardin P. 1967, *Człowiek*, Warszawa.

ЗЫШКО ХОЙНИЦКИЙ

КОНЦЕПЦИЯ ТЕРРИТОРИАЛЬНОЙ СОЦИАЛЬНОЙ СИСТЕМЫ

Работа является попыткой сформулировать концепцию территориально социальной системы на основе системного подхода к миру в реальном значении. Её первая часть представляет понятие системы в реальном значении как основную онтологическую категорию. Систему в реальном значении определяем как конкретный или материальный объект, состоящих из других конкретных объектов, являющихся его элементами (частями), которые связаны друг с другом таким образом, что созда образуют единое целое, выделенное из среды. Основная характеристика системы требует определения её трёх аспектов: 1) состава, 2) среды и 3) структуры. Состав данной системы это множество её частей или элементов, среда системы это множество объектов, не являющихся элементами системы, с которыми она однако связана, а структура это множество реальных отношений, а в особенности связей, проявляющихся между элементами системы а также между ними и средой.

Применение концепции системы для идинтификации и исследования разных конкретных систем требует, прежде всего, чтобы отдать себе отчёт в основных аспектах системы и познать их.

Вторая часть работы содержит формулировку и характеристику понятия территориальной социальной системы. Территориальные социальные системы являются подклассом социальных систем. Социальная действительность состоит из разных социальных систем, которые находятся на разных уровнях, выполняют разные функции и имеют разную форму. Среди разных типов социальных систем основную роль

в формировании условий жизни и деятельности людей играют территориальные социальные системы.

Территориальные социальные системы выделяются среди других социальных систем следующими свойствами: 1) гетерогенностью состава, 2) многоаспектной и глобальной интеграцией, 3) автономностью, 4) территориальным характером и 5) многоуровневым характером.

Гетерогенность элементов территориальной социальной системы, т.е. наличие кроме множества людей также материальной основы, предопределяет факт, что во внутреннем строении системы выделяется внутренняя экзистенциальная среда, какой для общества людей является природная и искусственная среда.

Интеграция территориальной социальной системы основывается на 3 главных типах социальных связей, т.е. на экономических, культурных и политических связях, являющиеся основными видами человеческой деятельности системообразующего характера. Эти связи, в первую очередь экономические, характеризуют определённую степень домкнутости внутри системы. Связи, соединяющие людские индивиды, образуют социальную структуру территориальной социальной системы, а каждый из трёх основных видов связей предопределяет наличие трёх подсистем деятельности или функционирования: экономической, культурной и политической. Следовательно, территориальная социальная система носит многоаспектный и глобальный характер. Автономность территориальной социальной системы носит градационный характер и проявляется в самоконтроле деятельности системы и в её независимости от влияния других систем.

Территориальный характер системы основывается на том, что общество людей постоянно занимает, хозяйствует и контролирует определённую территорию поверхности Земли (геосферу). В этой территории, являющейся территорией системы, выделяем части материального, природного и технического основания.

Территориальные социальные системы проявляются на нескольких уровнях социальной действительности: 1) локальном, 2) региональном, 3) национальном, 4) сверхнациональном и 5) глобальном.

Перевела *Эльжбета Яворская*

ZBYSZKO CHOJNICKI

A CONCEPT OF A TERRITORIAL SOCIAL SYSTEM

This work presents an attempt at the formulation of a concept of a territorial social system on a systems interpretation of the world.

The first part presents the concept of a system in the real sense as a basic ontological category. A system in its real sense can be defined as a concrete or material object composed of other concrete objects which are interconnected in such a way that they constitute a whole distinct from the environment. The basic characteristics of the system define its three aspects: 1) its composition, 2) its environment, and 3) its structure. The composition of a system is a set of its component parts, its environment is a set of objects which are not its components but with which it is connected, and its structure is a set of real relations, in particular connections linking the system's components, as well as between the system and the environment. In order to apply the concept of a system to the identification and study of various concrete systems, it is necessary to recognize and investigate these basic aspects of the system.

The second part formulates and characterizes the concept of a territorial social system. Territorial social systems are a subclass of social systems. Social reality consists of diverse social systems that occur at various levels, perform different functions, and assume different forms. Among the various types of social systems, a fundamental role in the shaping of people's living conditions and activities goes to territorial social systems.

Territorial social systems stand out from other social systems due to the following properties: 1) the heterogeneity of their components, 2) multi-aspectual and global integration, 3) autonomy, 4) their territorial character, and 5) their multi-level character.

The heterogeneity of the components of a territorial social system, i.e. the occurrence of a material base besides a human community, makes the internal structure of the system include an internal existential environment, which is the function that the natural and artificial environments perform for the human community.

The integration of a territorial social system rests on three principal types of social links: economic, cultural and political, constituting three basic types of human system—creating activity. These links, especially economic, display a certain degree of closure within the system. Links connecting human beings form the social structure of the territorial social system, and each of the three principal types of links determines the occurrence of three subsystems of activity or functioning: an economic, a cultural, and a political subsystem. Thus, a territorial social system has a multi-aspectual and global character.

The autonomy of a territorial social system is gradable and manifests itself in the system's self-control of its performance and in its independence from the influence of other systems.

The territorial character stems from the fact that a human community occupies, develops and controls permanently a specified area of the earth's surface (geosphere). This area, which is the system's territory, separates a certain part of the material, natural and technical bases.

Territorial social systems occur at a number of levels of social reality: 1) local, 2) regional, 3) national, 4) supra-national, and 5) global.